

Specialisto išaiškinimas dėl moterų pavardžių raidos galimybių

2022 m. rugsėjo 11 d.
Kačergiškės

2022 m. rugpjūčio 12 d. Lietuvos Respublikos Seimo narė Ieva Pakarklytė kreipėsi su klausimu dėl lietuviškų moterų pavardžių pasirinkimo po santuokos raidos galimybių.

Specialisto išvadą parengė doc. dr. Antanas Smetona, turintis aukštąjį universitetinį išsilavinimą (humanitarinių mokslų daktaro diplomą Nr. DA 012433, valstybinės registracijos Nr. 019429) bei daugiau kaip 20 metų patirtį dabartinės lietuvių kalbos tyrimų ir ekspertizės srityje. Specialisto išvada rengta 2022 m. rugsėjo mėnesį.

Atsakydamas į Seimo narės Ievos Pakarklytės klausimą dėl moterų pavardžių raidos galimybių ir vadovaudamasis įgytu aukščiausiu išsilavinimu bei ilgamete patirtimi, teikiu savo, kaip srities specialisto, išaiškinimą:

Dabartinė padėtis

Lietuvių kalboje tradicinis moterų įvardijimas dvinaris – vardas ir pavardė. Atskirais atvejais gali būti du vardai (paprastai kasdienis vardas ir krikšto vardas) ir dvi pavardės (paprastai mergautinė ir ištekėjimo) (pvz., *Milda Marija Petrauskaitė Mickevičienė*).

Lietuvės moterys savų pavardžių neturi – jos gauna pavardes pagal tėvo arba vyro pavardę, t.y. turi giminės pavardę, kuri perduodama per vyriškąją liniją (tokia tradicija). Moteriškų pavardžių struktūra grindžiama moters šeiminiu statusu: netekėjusios moterys įvardijamos pagal tėvo (giminės) pavardę su priesagomis *-ytė, -aitė, -utė, -ūtė, -yčia* (pvz.: *Merčaitytė, Meištininkaitė, Pociūtė, Pociutė, Gembutyčia*), ištekėjusios moterys įvardijamos pagal vyro (giminės) pavardę su priesagomis *-ienė, -uvienė* (pvz.: *Petraitienė, Butkuvienė*). Taip pat moterys turi galimybę susidaryti pavardes, neatskleidžiančias šeiminio statuso, t.y. be priesagų, tik su moteriškosios giminės galūne *-ė* (pvz.: *Merčaitė, Meištininkė, Pociė, Gembutė, Petraitė, Butkė*). Šiuo metu, atrodo, nėra teisiųjų kliūčių ir per moterišką liniją perduoti pavardes, bet tai retos išimtys.

Pastaba: Pastaruoju metu visuomenėje skleidžiama, neva moterų pavardžių sistema, grindžiama jų šeimine padėtimi, yra giliai tradicinė ir labai tautiška bei „patriarchališka“, o pavardės be priesagų – „feministinio darymosi“ recidyvas. Deja, iš tiesų yra visiškai atvirkščiai: nepriesaginė moteriškos giminės įvardijimo sistema yra senovinė baltiška (pvz.: *vilkas – vilkė, briedis – briedė*) ir visiškai tinkama žmonėms įvardyti (pvz.: *Vilkė, Briedė*), o štai įvardijimo sistema pagal šeimines padėtis yra palyginti nauja ir svetima – susiformavo tik XVII amžiuje slavų kalbų pavyzdžiu (pvz., lenkų *Jędrzejewicz – Jędrzejewiczowa – Jędrzejewiczówna*).

Moterų pavardžių sistemos kaitos perspektyvos

Gyva kalba nuolat kinta – būtent, kinta savaime, tačiau procesai įprastai labai lėti, skaičiuojami žmonių kartomis ir šimtais metų; vienos kartos žmonių vargiai pastebimi. Sąmoningo, valingo ir spartaus kalbos keitimo (reguliavimo) irgi esama – paprastai tai nutinka audringų visuomenės gyvenimo permainų metu ir/arba su standartinė kalba. Standartinė kalba apskritai yra nors ir dirbtinis darinys, bet vis dėlto aukščiausia tautos kultūros išraiška, pasiekta jos švietėjų, literatų, politikų, nulemta sėkmingai susiklosčiusių istorinių aplinkybių. Todėl jos specifinė (ir spartesnė) kaita yra natūralus ir sąmoningas kalbos specialistų reikalas, pasireiškiantis per gramatikų ir žodynų nuolatinį atnaujinimą ir leidimą, atskirų kalbos faktų norminimą, kodifikavimą, standartinės kalbos oficialios vartosenos priežiūrą. Naujų normų diegimas per mokyklą, redaguojamą spaudą, VLKK ir VKI veikla, atskirų kalbos autoritetų pasisakymai ir tekstai lemia standartinės kalbos kaitą

pagal naujai susidarančias sociokultūrinės aplinkybes, kurių raida naujaisiais laikais yra gerokai paspartėjusi. Pavyzdžiui, atsakingos institucijos sprendimas dėl moterų nepriesaginių pavardžių su galūne -é buvo priimtas 2003 m. birželio 26 d. Todėl šiandien vyresnio amžiaus žmonės dar pakritikuoja šį nutarimą dėl kišimosi į natūralią kalbos raidą ir „tradicijų griovimo“, tačiau šiandieninėms jaunamartėms tokia pavardės forma yra visiškai natūrali, suprantama ir atrodo visada buvusi.

Dėl viso to visiškai natūraliai visuomenei kyla ir daugiau klausimų, susijusių su moterų pavardėmis: kodėl negalima moters pavardės padaryti be priesagos, bet su kitomis moteriškų daiktavardžio paradigmų galūnėmis -a, -is, -uo (pvz.: *Morozova, Šarka, Meška, Žuvis, Sesuo*)?; kodėl negalima moterų įvardyti vyriškosios formos pavardėmis (pvz.: *ponia Meškauskas, panelė Povilaitis*)? Mes nesame originalūs – panašaus pobūdžio klausimų kyla net tose tautose, kur daug smarkiau laikomasi tradicinių vertybių, pavyzdžiui, islandų pavardžių (tiksliau, tėvavardžių) sistemoje visai neseniai atsirado trečiasis – lyčiai neutralus prievardis: *Einars-son/Atla-dóttir/Eriks-bur* (sūnus/duktė/ vaikas).

Kas galima ir ko ne – tarp tradicijos ir gramatikos

Natūrali kalbos kaita nėra nei chaotiška, nei stichiška – viskas vyksta pagal vidinius kalbos raidos dėsnius (kartais įtaką daro svetima kalba, bet paprastai lietuvių kalbotyros tradicijoje stengiamasi su tuo kovoti). Dėl to ir sąmoningas standartinės kalbos norminimas prasideda nuo kalbos stebėjimo, tyrimo, tų dėsnių nustatymo ir tik po to, remiantis tomis žiniomis, siūlomos vartotojams vienokios ar kitokios kalbos vartojimo rekomendacijos. Kadangi kalba yra ilgaamžis visos tautos kūrinys, suprantama, kad greta dėsningųjų sisteminių dalykų esama ir tradicinių. Pavyzdžiui, sisteminis dalykas yra moteriškosios giminės asmenų pavadinimų darymas iš vyriškosios su galūnėmis ir priesagomis: *draugas/draugė, klasiokas/klasiokė, uošvis/uošvė/uošvienė, sargas/sargienė, karalius/karalienė*, bet štai šalia *svečias* bus *viešnia* – nebe gramatinis darinys, o nauja leksema. Šalia vyro bus *žmona* arba *moteris*, o šalia *brolio* – *sesuo*, nors iš principo sisteminiai dariniai irgi įmanomi: *svetė, vyrė, brolė; svečia* ir *vyrienė* net LKŽ yra paminėta. Atkreiptinas dėmesys, kad čia pavyzdžiai pateikti tokie, kur gramatinės arba darybinės formos atitinka leksinės. Tai svarbu todėl, kad kalbos gramatinė ar fonologinė kaita yra žymiai labiau suvaržytos nei leksinė, be to, bet kuri gramatinė reikšmė gali būti apskritai reiškiamą leksiškai, o ne atvirkščiai. Kitas pavyzdys: *siuvėjas* ir *rašytojas* – 'asmenų pavadinimai pagal atliekamą veiksmą'. Kodėl ne *siūtojas* ir *rašėjas*? Tiesiog taip reikia, tokia tradicija. Arba *marijampolietis, kazlinis, nidininkas* ir *salakonas* – juk visi galėtų būti su populiariausia priesaga *-ietis* (*kazlūrūdietis, nidietis, salakietis*). Sistema iš principo to nedraudžia, bet tradicija – didi jėga. Suprantama, iki tol, kol netrukdo gyventi. Todėl „gražios“ tautinės tradicijos luoti vaikus ar bobą ("Mauči, kaip matai gauni į snukį!" Žemaitė) ar vaikų skaičiuotės apie žyduką ir pagaliuką visiškai pelnytai vejamos lauk iš mūsų gyvenimo.

Iš viso to turėtų būti aišku, kad to, kas kalboje yra gramatiška ir sistemiška, geriau neliesti, nes nežinia, nuo kokios plytos pajudrinimo sugrius visas kalbos rūmas, o tai, kas yra leksiška ir tik tradiciška, nesunkiai galima derinti prie besikeičiančio gyvenimo sociokultūrinių poreikių.

Apibendrinimo vietoje

Visi lietuvių kalbos daiktavardžiai yra suklasifikuoti į moteriškus ir vyriškus. Tam turime 12 paradigmų, iš kurių moteriškos yra penkios: *Žmon-a* (6), *Vyšn-ia* (7), *Bit-é* (8), *Žuvi-is* (9), *Ses-uo* (12). Jų produktyvumas, paplitimas ir darybos galimybės labai nevienodos, bet visais šiais žodžiais moterys gali būti įvardijamos ir kalbos sistemai tai neprieštarauja (beje, kaip moterų slapyvardžiai kai kurie jų jau ir funkcionuoja).

Daiktavardžio giminės kategorija gali būti semantiškai motyvuota ir nemotyvuota.

Suprantama, kad būtent asmenų pavadinimų giminė yra semantiškai motyvuota ir sudaro daiktavardžio giminės kaip reiškinio centrą. Dėl to, kad moteriškoji giminė yra žymėtasis kategorijos narys, jos paradigmoms gali priklausyti ir vyriškosios lyties asmenų pavadinimai (semantinė giminė), todėl *Šarka* (gen. *Šarkos*), *Bitė* (gen. *Bitės*), *Simutis* (gen. *Simutiės, kaip žuviės, širdiės, šaliės, mirtiės, akiės*) gali reikšti ir vyrą, ir moterį. Tai bene vienintelis atvejis lietuvių kalboje, kai abi semantinės giminės reiškiamos ta pačia žodžio forma (galūne).

Vyriškoji giminė yra nežymėtasis kategorijos narys, todėl moteriškosios lyties asmenims pavadinti sistemiškai netinka. Esama kelių išimtinių *substantiva communia* atvejų, kai moterys pavadinamos vyriškosios giminės daiktavardžiais, bet tai paprastai stilistiškai nėra neutralus dalykas – dažniausiai neigiamai arba pajuokiamai konotuotas (ir gana retas): *ta merga tikras/tikra strakalas*. Čia dar svarbu ir kontekstas. Todėl vyriškosios giminės daiktavardžiai, priklausantys likusioms 7 paradigmoms, sistemiškai netinka pavadinti moteriškosios lyties asmenims.

Dr. Antanas Smetona
VU Lietuvių kalbos katedros docentas
antanas.smetona@flf.vu.lt
+370 698 12257